

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ બાળસાહિત્ય
અવલોકન ગ્રંથમાળા

છાણું થાપી આપ્યાં
ઐતરાત્રી દીવાલો ભાગ-૧
ઐતરાત્રી દીવાલો ભાગ-૨
ગામમાં
મામાની જાળ્ય
વાડામાં
ધોળીડો ધુવે છે
ગામડામાં મળવો

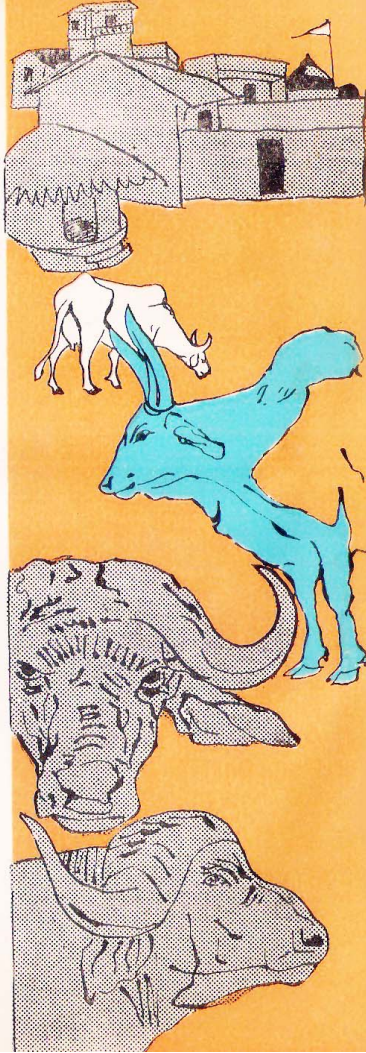
●
આવા અન્ય રસ ભરપૂર
નોંધના સેટો પણ વસાવો

●
રમ્યકથા ગ્રંથમાળા
ગાત્રી ગ્રંથમાળા
જ્ઞાનવર્ષિક ગ્રંથમાળા
કથાનાટ્ય ગ્રંથમાળા
ચાલો પ્રવાસે ગ્રંથમાળા
પશુપક્ષી ગ્રંથમાળા
જીવનપરિચય ગ્રંથમાળા
હાસ્યવિનોદ ગ્રંથમાળા
પાઠ્યોચી ગ્રંથમાળા

આર. આર. શેઠની કંપની
મુંબઈ-૨ * અમદાવાદ-૧

ટાઈટલ : ન્યુ સીરી પ્રેસ, અમદાવાદ

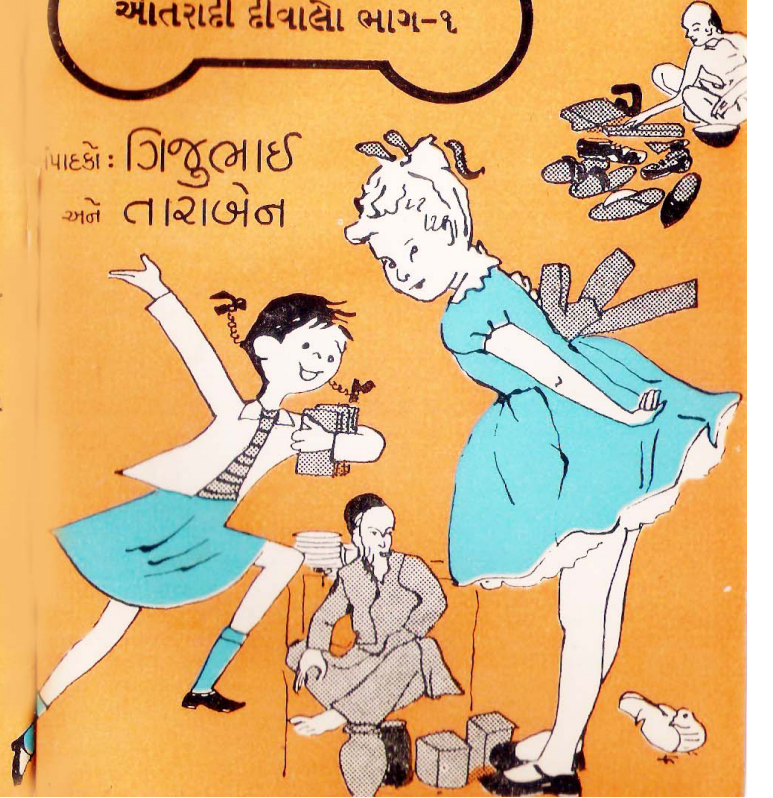

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ બાલસાહિત્ય

અવલોકન ગ્રંથમાળા

ઐતરાત્રી દીવાલો ભાગ-૧

પાટણે : ગિજુભાઈ
અને તારાબેન

श्री दक्षिणामूर्ति भावसाहित्य

संपादक : श्री गिणुलार्थ अने ताराअछेन

अवलोकन ग्रंथमाणा

ओतराती दीवालो-१

[संक्षिप्त]

भूण लेखक

काकासाहेब कालेबकर

आर. आर. शेठनी कंपनी

पुस्तक प्रकाशक अने विक्रेता

प्रिन्सेस स्ट्रीट, मुंबई-४००००२ : भांधी रोड, अमदावाद-३८०००१

પ્રકાશક
ભગતભાઈ ભુરાલાલ શેઠ
આર. આર. શેઠની કંપની
મુંબઈ-૪૦૦૦૦૨ * અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

©
પ્રકાશકના

પુનઃ સંપાદિત
પુનમુદ્રિત
ઓક્ટોબર ૧૯૭૬
પ્રત : ૧૧૫૦

સેટનું મૂલ્ય રૂ. ૧૦-૦૦
[આઠ પુસ્તકો]

અદ્રક
બુલદાસ સી. મહેતા
શ્રી પ્રવીણ પ્રિન્ટરી
સોનગઢ (જિ. ભાવનગર)

ઐતરાતી દીવાલો-૧

મૂળ લેખક
કાકાસાહેબ કાલેલકર

બે વિભાગમાં

મૂળ ઉપરથી સંક્ષિપ્ત કરેલું.

નિવેદન

આ ચોપડી લખનારનું નામ દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર. પણ અમે સૌ તો એમને કાકાસાહેબ કહીએ છીએ. કાકાસાહેબ એક વાર હિમાલય ગયેલા; તેઓ એક વાર જેલમાં ગયેલા. પહેલી યાત્રા પછી તેમણે 'ઉત્તરાખંડની યાત્રા' લખી; બીજી યાત્રા પછી તેમણે 'આતરાતી દીવાલો' લખી.

મૂળ ચોપડી જરા મોટી છે અને અઘરી છે; એ ચોપડી મોટાંઓએ વાંચવાની. આ ચોપડી ટૂંકી ને સહેલી કરી છે; આ ચોપડી તમારે વાંચવાની.

કાકાસાહેબ તો પેલી બાળવાર્તાના આનંદી કાગડા જેવા નીકળ્યા. જેલમાં નાખ્યા તો ત્યાં પણ સીધા ન થયા. જેલમાં જ્યાં બીજાઓ દુખીદુખી થઈ બંધ ત્યાં એમણે ગમત ને જ્ઞાન શોધી કાઢ્યાં. કારણ તો એમ કે એ તો આનંદી કાકા.

કા કા એટલે બણો છો ને !

આ ચોપડી નવી જ ભતની છે.

પણ હવે વધારે વાત નહિ. ચોપડી વિષેની વાતો વાંચવા શેકાઓ તે કરતાં ઘટ ચોપડી જ વાંચવા માંડો ને ?

આતરાતી દીવાલો

: ૧ :

જેલમાં દાખલ થવાનો વિધિ પૂરો થયો અને હું યુરોપિયન વોર્ડની એક કોટડીનો માલેક બન્યો. આ ચોપડીમાં ઊંચે બે બળિયાં હતાં પણ તે હવાને માટે હતાં; અજવાળું આપવાનું તેમનું કામ ન હતું. અજવાળું તો કોટડીના લગભગ મારા કાંડા જેવા સળિયાવાળા બારણામાંથી જેટલું આવે તેટલું જ. આંગણામાં લીમડાનાં અઢાર ઝાડ હારખંધ ગોઠવાયેલાં હતાં. પાનખર ઋતુ હતી એટલે ઘરડાં પાંદડાં સવારથી સાંજ સુધી પડ્યા જ કરે. આઠ દિવસની અંદર લગભગ બધાં જ પાંદડાં ખરી પડ્યાં અને અઢારેઅઢાર ઝાડ નાગાં દેખાવા લાગ્યાં. આ સ્થિતિ જોઈને મને બહુ આનંદ ન થયો.

વિધિ=ક્રિયા

વોર્ડ=વિભાગ

સાંજના છ વાગ્યા એટલે અમે પોતપોતાની કોટડીમાં પુરાયા. ખટ ખટ ખટ તાળાં દેવાયાં. રાત્રે લગભગ અર્ધે અર્ધે કલાકે ફાનસો આવી ખાતરી કરી લેતાં કે કેદી અલોપ થયો નથી; જગતો ન હોય તોપણ જગ્યા પર છે. જગતા હોઈએ તો ફાનસને અમારું અને અમને ફાનસનું દર્શન થતું.

જેલ બહાર ઠીક ઉત્તર થયેલા તેથી જેલમાં ગયા બાદ ઊંઘવાનું જ કામ પહેલું મેં આદર્યું. ઊંઘ ખાતે રોજના સરેરાશ ચૌદ કલાક મંડાતા. આઠ દિવસમાં ઊંઘની ઉધરાણી પૂરી કરીને નવા અનુભવ માટે તૈયાર થયો.

સવારે, બપોરે ને સાંજે અમારી દોસ્તી કરવાના ધરાદાથી કેટલીએક ખિસકોલીઓ આવતી. કાગડાઓ પણ આવતા, પણ તે મારી દોસ્તી બાંધે જ શાના ? મારા પટોશમાં જ કેટલાએક સિંધી મુસલમાન રાજદ્વારી કેદીઓ રહેતા, તેમની પાસેથી આ હાડિયા મહાશયોને માંસ તેમ જ હાડકાંના કકકા મળતાં, એટલે તેમણે ત્યાં જ દોસ્તી બાંધી હતી.

એક દિવસ બપોરે મારી ઓરડી પાસે થઈને

જતી કીડીઓની હાર મેં બેઠી. તેમની પાછળ પાછળ હું ચાલ્યો. કેટલીએક કીડીઓ વૈતરાકામ કરનાર મજૂરો હતી, તો કેટલીએક આગળ પાછળ દોડનાર વ્યસ્થાપકો હતી અને કેટલીએક શેઠિયાની પેઠે અમસ્થી જ આમતેમ ફરનારી હતી. થોડીએક કીડીઓ રસ્તો છોડીને આસપાસના મુલકમાં ફરી આવતી, અને દૂર સુધી જઈ પાછી આવ્યા પછી પોતાની મુસાફરીની હકીકત વ્યવસ્થાપકો આગળ રજૂ કરતી. મેં રોટલીનો ભૂકો કરી તેમના રસ્તાની બાજુ પર બે એક હાથ દૂરમૂકી દીધો. અડધીક ઘડીની અંદર આ શોધક મુસાફરોને તેની ભાળ લાગી. તેમણે તરત જ જઈને વ્યવસ્થાપકોને રિપોર્ટ કર્યો. હુકમ બદલાયા. રસ્તો બદલાયો અને સાંજ સુધીમાં ખોરાકની નવી ખાણ ખાલી થઈ. કોઈ પણ મજૂર પર બોલે વધારે થયેલો દેખાય કે તરત વગર બોલાવ્યે બીજા મજૂરો આવીને હાથ દે જ છે—અરે ભૂલ્યો, પગ દે છે; પણ બોલે કયે રસ્તે ખેંચવો તે વિષે તેઓ જલદી એકમત થતા નથી. તેથી બે કીડીઓ બોલની તાણાતાણી કરતી ગોળગોળ ફરે છે. અને આખરે

એકમત થાય પછી બગડેલા વખતનું સાટું વાળવા તે ઉતાવળે ઉતાવળે ચાલતી થાય છે.

આ કીડીની હાર ક્યાંથી આવે છે એ જોવાનું મને મન થયું અને ધીમે ધીમે હું ચાલ્યો. પાછળની બાજુમાં ઓટલાની નીચે એક દર હતું તેમાંથી કીડીબાઈઓની આ હાર નીકળતી હતી. પાસે જ માટીના જેવો લાલ ઢગલો દેખાયો. નજીક જઈને જોયું તો તે કીડીઓનું સ્મશાન હતું. બારીકીથી નિહાળવામાં થોડોક વખત ગાળ્યા પછી બે કીડીઓ દરમાંથી બહાર આવતી નજરે પડી. મડદાં સ્મશાનમાં ફેંકી દઈ તેઓ સીધી પાછી ગઈ. કંઈ નહિ તો પાંચસો સાતસો મડદાં ત્યાં પડ્યાં હતાં.

: ૨ :

થોડા જ દિવસમાં ફાંસી ખોલીમાં મારી બદલી થઈ. ફાંસીખોલી ફાંસી દેવાની જગ્યા પાસે જ આવેલી છે. ત્યાં ફાંસીની સજવાળા કેદીઓને રાખવામાં આવે છે.

ફાંસીખોલીમાં આવતાંવેંત બે બિલાડીઓની

ખોલી=ઓરડી, કેટડી

દોસ્તી થઈ. એકનું નામ 'ફોજદાર' હતું. બીજનું નામ 'હીરા'. સવાર-સાંજના રોટલા આવે કે તરત જ હું અમારે ત્યાં તેના ત્રણચાર કકડા દૂધમાં પલાળી બિલાડીઓ માટે એક ખૂણામાં રાખતો. કોઈક દિવસ ભૂખ કકડીને લાગી હોય ત્યારે બિલાડીઓ વોર્ડરના પગ સાથે નાક ઘસી-ઘસીને તેને વીનવે, અને કોઈક દિવસ વળી ખાવાનું પાસે ચૂક્યું હોય તોપણ પહોરવાર સુધી જોયા જ કરે. આ બે બિલાડીઓમાંથી ફોજદારની પૂંછડી બરાબર મધ્યમાં લગભગ તૂટવા આવી હતી—રોગથી કે કંઈ જખમથી તેની બબર ન હતી. દાખરે બાપા એક દિવસ ઇસ્પતાલમાં ગયા અને મલમ લઈ આવ્યા. તે દિવસથી રોજ ફોજદારની માવજત થવા લાગી. પણ બાપા એની પૂંછડી પકડી મલમ લગાવે એ સ્થિતિ બિલાડીને પહેલે દિવસે ગમી નહિ; તે ધૂરકવા લાગી ને નહોર પણ મારવા લાગી. પણ બીજ જ દિવસથી ફાયદો લાગવાથી તે બધું શાંતપણે કરવા દેવા લાગી.

પછી હોળીના દિવસે આવ્યા. બપોરે પોલીસ

વોર્ડર=વિભાગનો જમાદાર

ઓ. ૧ ૧

કે સુકાદમ ઘોડી પર બેસી જાંઘતા હોય તેવામાં દાબડે બાપા આંગણાના દરવાજામાંથી છટકી પાછળના ખેતરમાં જાય અને ત્યાંથી સુકાઈ ગયેલાં ડાળીઝાંખરાં ભેગાં કરી લાવે. થોડા જ દિવસમાં બળતણનો એક ઠીકઠીક ઢગલો થયો. હોળીને દિવસે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ આવી ગયા બાદ આંગણામાં રીતસર હોળી પ્રગટાવી શંખનાદ સાથે તેમણે હોળી ફરતી ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી.

ફાંસીખોલીમાં અમને બીજા નવા દોરતો મળ્યા, અને તે વાંદરાઓ. વાંદરાઓ જેલની અંદરના બગીચામાં ખૂબ રંજીત કરે છે. વાંદરા આવે કે કૂદીઓ ખુશીમાં આવી એમના જેવી કિકિયારી કરે અને પોતાના શેટલામાંથી એકાદ ટુકડો તેમને ફેંકતાં અચકાય નહિ. અમારે ત્યાં વાંદરાઓ બહુ પાસે ન આવતા. દીવાલ પર બેસી લાંબી પૂંછડી એક બાજુ લટકતી રાખી ડોક મરડી, બભા પરથી અમારા તરફ જોતા, અને જાણે પાડ કરતા હોય તેમ સહેજ દાંત પણ બતાવતા. અમે રહેતા હતા તેની બહાર મોટી દીવાલનો ખૂણો પડતો હતો. વાંદરાઓ એ ખૂણા પાસે જઈ કૂદીને એક દીવાલને લાત મારે ને

બીજી દીવાલ પર અથડાય; ત્યાં લાત મારી પહેલી દીવાલ પર કૂદે. આમ કરતે કરતે ઠેઠ દીવાલની ટોચ સુધી પહોંચી જતા.

મુસલમાનભાઈઓ જોડે મેં ચાર દિવસના ઉપવાસ કર્યા હતા. તેથી મને નબળાઈ રહી ત્યાં સુધી ખુલ્લી હવામાં સૂવાની રજા મળી હતી. સ્વામીને પણ મારી માવજત માટે બહાર સૂવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું. રાત્રે દસ વાગ્યા સુધી અમે આંગણામાં આંટા મારતા અથવા પથારીમાં પડ્યા પડ્યા તારાઓ જોતા. આંગણામાં પીપળાનું એક નાનું રૂપાણું ઝાડ હતું; તેનાં પાંદડાંની આરપાર તારાઓ જોવાની ખૂબ મજા આવતી.

ત્રણ દિવસ પછી મને ઉપવાસ કર્યાની સજા સંભળાવવામાં આવી ને છોટાચક્કર નંબર ૪ માં મારી બદલી થઈ.

: ૩ :

છોટાચક્કર નંબર ૪ માં મારી સજા શરૂ થઈ. મારી પાસેથી મારી સઘળી ચોપડીઓ, લખવાના કાગળો, ખડિયો, કલમ, પેન્સિલ બધું છીનવી લેવામાં આવ્યું. ફક્ત એક ધાર્મિક ગ્રંથ મારી

૧૨ : અવકોકન અથમાળા

પાસે રહેવા દીધો.

છોટાચક્રર નંબર ૪ માં કોટડીઓની ભોંય માટીના લીંપણવાળી કાચી છે. ભોંયમાં તેમ જ ભીંતોમાં માંકડની મોટી ફેજ થાણું નાખી ક્યારની પડેલી હતી. તેમણે કટક ચડાવી મારા પર હુમલો કર્યો. તેમના હરીફ વાંદરાઓનું ટાળું પણ નાનુંસૂતું ન હતું. છાપરામાંથી તેઓ પટ દઈને નીચે સરી પડતા અને મારા પર ધસી આવતા. આ ભાઈઓને મારા માથાના વાળ બહુ સ્વાદષ્ટિ લાગતા હોય એમ જણાયું, કેમકે જરાક ઊંઘ આવવાની થાય કે માથામાં જ તેઓ બચકું ભરતા.

ત્રીજી બાબુથી ગરોળીનાં બચ્યાંએ પોતાનો ભાગ ભજવ્યો. તેઓ મારી પથારીમાં એકલો મને સૂવા દેતાં નહિ. હું ઢેઢને અડવામાં માનતો હતો, છતાં એ ઢેઢગરોળીનાં બચ્યાંને અડવાને હું તૈયાર ન હતો; અને આ બચ્યાં તો મારી સાથે ભાઈ બંધી કરવા આતુર જણાતાં હતાં! આટલી તૈયારી જોઈ મેં નિશ્ચય કર્યો કે લડાઈના મેદાનમાં સૂતા રહેવું આપણને છાજે નહિ. હું ઊઠીને ઘેઠો થયો ને અંધારામાં આ ત્રેવડી ફેજ સામે અહિંસક

યુદ્ધ ચલાવ્યું.

સવારે મેં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ આગળ રીતસર ફરિયાદ કરી. તેમણે કહ્યું : “ આ કોટડી પસંદ ન હોય તો પડખેની ખીજ લ્યો. ” હું જણવું હતો કે પાસેની ઓરડી એ આ ઓરડીની મોટી બહેન. આકારમાં સરખી પણ અગવડમાં મોટી. તેમાં ઉપરની જાળી ન મળે. એટલે ચંદ્ર અને તારાઓનું દર્શન રાતે ધ્યાંથી થાય? મેં કહ્યું : “ સામે એક આખી બરાક ખુલ્લી છે, તેમાં મને સૂવા દો. ” એટલે રોંચા જેવો એક ગોરો ડેખ્યુટી જેલર હતો તેણે વચમાં જ કહ્યું : “ આ નહિ બને. ત્યાં તમે સૂઓ તો અમારા નિયમ કરતાં વધારે હવા મળે. અને વળી રાત્રે એમાં આંટા પણ મારી શકો. સજ ભોગવતા કેદીને આટલી સગવડ ન આપી શકાય. ”

મેં તરત જ મારું સમયપત્રક ફેરવી નાખ્યું. આખી રાત જગવું અને બપોરે ઓટલા પર ચાર કલાક ઊંઘી લેવું. એક દિવસ દાક્ટર તબિયત પૂછવા આવ્યા. મેં કહ્યું : “ રાત્રે ઊંઘ આવતી નથી તેથી બપોરે ઊંઘું છું. ” તેઓ બિચારા

બરાક=કોટડીઓની હાર.

રોંચો=અજડ, જંગલી

શું કરે? તેમણે ઊંઘની દવા આપી : પ્રોમાઇડ ઓફ પોટેશિયમ અને ખીજ કેટલીક દવાઓ. પ્રોમાઇડની અસર હું જાણતો હતો, છતાં લાચાર થઈ ને વીસેક દિવસ સુધી તે દવા મેં લીધી. પછી એક દિવસ મેં પાવડા-કોદાળી માટે અરજ કરી. મારી ઇચ્છા હતી કે મારી ઓરડીની જમીન ખોદી ટીપીને ફરી તૈયાર કરું, અને દીવાલો પણ કિનાઈલ વડે ઘેઈ કાઢું. પણ પાવડા-કોદાળી એ તો મહાન હથિયારો! ‘બદમાશ’ના હાથમાં તે કેમ અપાય? એટલે અમારા ઉપર દેખરેખ રાખનારા એકબલૂચી મુકાદમ પાસે તે આપવામાં આવ્યાં. અમારો આ મુકાદમ ભરૂચ જિલ્લામાં ઘાડ પાડવાના ગુના બદલ આઠનવ વરસ મેળવીને આવ્યો હતો. તેણે ઘેચાર કેદીઓને ખોલાવીને મારી જમીન ટીપી આપી, અને મેં ડામર માગી લઈ તેનાથી જમીન લીંપી કાઢી. ડામર સુકાય ત્યાં સુધી શું કરવું એ સવાલ હતો, એટલે પાછળની એક ઓરડીમાં જવાનું પસંદ કર્યું. જેલમાં અમલદારોએ મારો એ વિચાર તરત જ વધાવી લીધો, કારણ એમ કરવાથી ખીજ કેદીઓથી હું સાવ એકલો પડી જતો હતો. અધૂરામાં પૂરું પાછળની

નવી કોટડી એવી તો ગમી ગઈ કે મેં ત્યાં જ રહેવાનું નક્કી કર્યું.

આ ઓરડીની સામે અરીઠાનું ઝાડ હતું. તે પણ દાબડે બાપાએ ઉછેરેલું. ઝાડ લગભગ આઠ ફૂટ ઊંચું પણ સાવ સુકાઈ ગયેલું હતું. માત્ર સુકાઈ ગયેલાં ત્રણચાર પાંદડાં એને રહ્યાં હતાં. મારી લંગોટી સૂકવવા એની પાસે ગયો કે એ પણ ખરી પડ્યાં. મનમાં વિચાર આવ્યો કે આ મરી ગયેલું ઝાડ ઉખેડી નાખું, પણ તેમ કર્યું હોત તો જેલનો ગુનો થાત, તેમાં વળી બાપાનું વાવેલું ઝાડ મારાથી ઉખાડાય જ કેમ? મેં સુકાઈ ગયેલા ઝાડની જ સેવા શરૂ કરી. ખાનગી વ્યવસ્થાથી એક દાતરડું માગી આણ્યું અને ઝાડની આસપાસ કચારો બાંધ્યો. રોજ એને બખે ડબા પાણી પાવાનું શરૂ કર્યું. થોડા જ દિવસમાં ડાળીએ ડાળીએ કોંટા ફૂટ્યા. ઝાડ મરી ગયેલું ન હતું. જોતજોતામાં નીલમ જેવાં લીલાં અને મખમલ જેવાં સુવાળાં પાંદડાંથી અરીઠો શોભવા લાગ્યો.

એની સહેજ આગળ એક પીંપળાનું ઝાડ હતું. તેની નીચે તેના જ કચારામાં એક ઘરડો તુલસીનો છોડ અને એક બારમાસીનો છોડ હતા.

લિંગાખ્યા કરીને એક જન્મકેદવાળો એક કર્ણી-ટકી ડોસો હતો તે રોજ તુલસીને પાણી પાય અને ખારમાસીનું કૂલ તોડી તુલસીને ચડાવે. હું કાનડી ભાષા જાણું છું એવી ખબર પડતાં તેના આનંદનો પાર ન રહ્યો. ‘તુલસીનું ઝાડ તો દેવ-પરમેશ્વર. સેવા તેની કરવી ઘટે. તે છોડીને તમે કમબખ્ત ચરીઠાની સેવા શા સારુ કરો છો?’

મેં કહ્યું : “તુલસીમાં યે દેવ ને ચરીઠામાં યે દેવ. મારે જેહ સરખા.”

મારી આ નવી ચોરડીને પડખે પાપાએ (પારસી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ) ઉખેડી નાખેલો દાખડે બાપાનો બગીચો હતો. બાપાને સજ કરવા ખાતર પાપાએ તેમને ઉછેરલો બગીચો ઉખેડી નખાવ્યો હતો. તેમાં ખારમાસીના ચારપાંચ છોડ બચી ગયા હતા. તેમને પણ હું પાણી પાતો.

હવે ઉનાળો પૂરજેસમાં શરૂ થયો. આસ-પાસનાં ઘાસ બધાં સુકાઈ ગયાં. કાગડાઓ, કાબરો, લેલાંઓ અને ખિસકોલીઓ પાણીને માટે ટળ-વળવા લાગ્યાં. વાંદરા પણ આસપાસથી આવીને અમારા હોજ પર ડોકિયાં કરવા લાગ્યા. કપૂતરો

ધર્મિષ્ઠ બ્રાહ્મણની પેઠે આખો દિવસ પાણીમાં નહાવા લાગ્યાં. મારી પાસે માટીની એક કૂંડી હતી તે ભરીને હું લીમડા તળે મૂકતો. આખો દિવસ ખિસકોલીઓ આવે, કાબરો આવે, કાગડાઓ આવે અને લે લે લે કરીને આકાશ ગજવી મૂકનારાં લેલાંઓ પણ આવે. આ બધામાં કાગડો બરો પાકો. તે તો મળે ત્યાંથી રોટલાના સૂકા કકડા લઈ આવે, કૂંડીમાં ત્રણ-ચાર પલાળી રાખે, ત્રણ ચાર વાર ચાંચવતી દબાવીને જુએ, અને પલળીને બરાબર પોચા થઈ જાય એટલે આત્મદેવને-પોતાને ભોગ ચડાવે. રવિવારને દિવસે આ ગૃહસ્થો અમારી કૂંડી પણ હાડકાંના કકડાથી અભડાવી નાખે. એક દિવસ એક નકટો કાગડો આવ્યો. તેની ચાંચ ઉપરના ભાગમાંથી અડધોઅડધ તૂટી ગઈ હતી. તેની દીન મુદ્રા પરથી લાગતું હતું કે પોતાની ખોડતું તેને પૂરેપૂરું ભાન હતું. બિચારો પાણી પીતો ત્યારે બહુ દયા આવતી. ખીજ કાગડા તેને પોતાના મંડળમાં ભળવા હેતા નહિ.

એક મહિના પછી ખીજે એક એકપગો કાગડો

ધર્મિષ્ઠ=કર્મકાંડી; આચાર પાળવાવાળો

દીન=ગરીબ

મુદ્રા=મોહું; દેખાવ

આવ્યો. ક્યા મહાયુદ્ધમાં એણે પોતાનો ખીજે પગ ગુમાવ્યો હતો તે કંઈ મને તે કહી શક્યા નહિ. તે પણ ખીજ કાગડા સાથે ભળી શકતો નહિ. બિચારો ઊડીને આવે, ને આવીને એક પગ ઉપર ઊભો રહે. પણ એ કંઈ બગલાની નાત નહિ કે એમ ને એમ એક પગ પર ઊભો રહી શકે. બગલા ને કાગડાની વચ્ચે તો ઘોળાકાળા જેટલું અંતર ! એકાદ મિનિટ ઊભો રહે કે થાકીને પડી જાય. ફરી ઊડે, ઊભો રહે, ફરી પડે. આ તેનો ક્રમ આખો વખત ચાલતો. એ કાગડો લાગલાગટ ચાર પાંચ દિવસ સુધી આવ્યો; પછી ક્યાં ગયો એની અબર ન પડી.

નવો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ આવ્યો તે દાકતર પણ હતો. તેણે મારી બાટલી જેઈ પૂછ્યું : “શાની દવા લો છો ?” મેં હસતે હસતે કહ્યું : “એ તો માંકડ અને વંદાનું આસડ છે !” કેદીની વાત સાચી માને તો પછી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ શાનો ? તેણે હસીને કહ્યું : “વંદા જ્યારે ફરી કરડે ત્યારે એકાદ પકડીને મને ખતાવશો ?” મેં પણ હસતી નજરે લાગલો જ જવાબ વાળ્યો : “સહેજ તસ્દી લ્યો તો આ ઘડી જ ખતાવું.” આમ કહી જેવી મેં

મારી કપડાંની પેટી ઉઘાડી તેવા જ પાંચસાત વંદા સુપરિન્ટેન્ડેન્ટનું સ્વાગત કરવા દોડ્યા ! મેં સાહેબ-બહાદુરને કહ્યું : “આજનો જ શિકાર છે. ગઈ કાલે જ મેં પેટી દિવસ આખો તડકામાં મૂકી હતી.” સાહેબબહાદુરે એકદમ હુકમ છોડ્યો : “અભી કે અભી ઘાસતેલ સ્ટવ છી ખત્તી લે આઝો ઝૌર જમીન, દીવાલ, સબ જલાદો.” ત્રીજેચોથે દિવસે ખત્તી આવી. દીવાલના ખૂણા, ચૂનાના પોપડા તેમ જ બારણામાં રહેલી ફાટો, બધે ખત્તી ફરીવળી અને માંકડોના લાંબા થયેલા અને ગંધાતા દેહ જમીન પર પથરાયા. એ સંહાર સાથે જ મહાન હતો. આઠદસ દિવસ પછી મેનેજર સાહેબે પૂછ્યું : “હવે કેમ છે ?” મેં કહ્યું : “એક ફોજ તો ગારદ થઈ પણ વંદાઓ તમારી ખત્તીની રેન્જ બહાર છે.” તરત જ વૉર કાઉન્સિલ બેઠી. નિર્ણય થયો કે છાપરાં પર કબૂતરો બેસે છે તેની હગાર ત્યાં પડે છે તેમાંથી વંદાઓ થાય છે. તરત જ

સ્વાગત=આવકાર આપવો તે.

ગારદ થઈ=નાશ પામી; સંહાર થયો

રેન્જ=અંકની ગોળી કે તોપનો ગોળો પહોંચી શકે

તેટલી હદ; ટપ્પો વૉર=લડાઈ કાઉન્સિલ=સભા

હુકમ થયો કે કપૂતરો છાપરાની અંદર ઘૂસી ન શકે એવી રીતે બધે સિમેન્ટ લગાડવો !

આટલે સુધી બધું ઠીક હતું, પણ ત્યાર પછી જે કાંડ શરૂ થયો તેથી અમને ભારે કલેશ થયો. એક દિવસ સવારે આ નવા સાહેબ પોતાની બંદૂક લઈને આવ્યા અને તેમણે કપૂતરનો સંહાર શરૂ કર્યો. તેઓ મારી પાસે આવી મલકાતા મલકાતા ફહેવા લાગ્યા: “આ બલાનું કાસળ કાઠી નાખું છું. બહુ ગંદવાડ કરે છે!” હું તેનો આભાર માનીશ એમ તેણે ધારેલું—મેં ઉદાસીન નજરે તેના તરફ જોયું; મારા મોંમાંથી એક હાથ નીકળી ગઈ. સાહેબબહાદુરને ભાન આવ્યું કે આ તો દયાધર્મી હિંદુ છે. કપૂતરોને ઘેર તે દિવસે હાહાકાર હતો અને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને ત્યાં ઉબાણી હતી.

અને કપૂતરો પણ કેવાં એવકૂફ ! બીજે દિવસે તેટલાં ને તેટલાં જ છાપરા ઉપર ખેડાં. અમે તેમને ઉડાડવાની ખૂબ કોશિશ કરતા પણ તે જાય જ શાનાં? એ કપૂતરોમાં એક સફેદ અથવા કાબરચીતરું કપૂતર હતું. તે એક વાર

કાંડ=પ્રકરણ; વિભાગ

પાળેલું હતું એટલે તેણે નીચે આવી એક પોલીસનો આશ્રય શોધ્યો. પોલીસે તેનાં કેટલાંક પીછાં કાપી નાખ્યાં એટલે તો તે ઊડી પણ ન શકે. અમારામાં અલ્લાહાદા કરીને એક સિંધી હતો. તેણે એ કપૂતરને પોતાના કબજામાં લીધું. ખાનગી વ્યવસ્થાથી જીવાર મગાવી તેને તે ચારો નીરતો. નવાં પીછાં ઊગ્યાં એટલે કપૂતર એક દિવસ ઊડી ગયું. એ કપૂતર અમારી સાથે હતું ત્યાં સુધી અમારામાંના ગમે તેના ખભા પર ખેસતું અને રાજ થતું.

થોડા દિવસ પછી લીમડાને નવાં પાન આવ્યાં, પછી ફૂલ આવ્યાં, અને પવન વાય ત્યારે આખો દિવસ લીમડાનાં ફૂલોનો વરસાદ ચાલે. સવારથી સાંજ સુધી ફૂલો પડ્યા જ કરે. આ કડવા ઝાડનાં કડવાં ફૂલોની મહેક મીઠી હોય છે. રોજ સવારે ઝાડુવાળાઓ સુકાઈ ગયેલાં ફૂલ વાળીને કોથળા ભરતા અને રોજ નવાં નવાં ફૂલોના ગાલીયા પથરાતા. લીમડા નીચે ફરવાની બહુ જ મજા આવતી. અમે કહેતા : “સરકારને શી ખબર કે અમે આટલો આનંદ લૂંટી રહ્યા છીએ !”

આખરે આ ફૂલની ઝડતુ પણ વિદાય લઈને ગઈ અને લીંબોળીઓ પોતાના આગમનની તૈયારી કરવા લાગી. આ વરસે વરસાદ રસ્તો ભૂલીને ક્યાંઈક આડો ચડી ગયો હશે. ઉનાળો અસહ્ય થવા લાગ્યો. રાત્રે ચોરડીમાં પુરાવું એના કરતાં બિરકુટ તૈયાર કવાની ભટ્ટીમાં જઈને સૂવું બહે-તર એમ થઈ જતું. 'ભાષણવાળા'ઓએ ખૂબ તકરારો કરી પણ રાત્રે ખુલ્લામાં સૂવાની રજા મળી. બેન્સ સાહેબ એવી રજા આપતો, પણ પણ ડોઠલિ સાહેબ કંઈ બેન્સ સાહેબ ન હતા. આખરે જ્યારે ઝમ્મટમલ એકએ વાર રાત્રે જોભાન થયા ત્યારે પુનેથી પરવાનગી મગાવવામાં આવી, અને અમને ખુલ્લામાં સૂવાની રજા મળી. અમે સાંજે ભેગા બેસી પ્રાર્થના કરતા. ખૂબ પાણી રેડી જમીન ઠંડી કરતા અને પાણીની વરાળ નીકળી ગયા પછી પથારી કરતા. આટલી મહે-નતથી તૈયાર કરેલી મીઠી પથારી હું એકલો વાપરું એ કુદરતને કેમ ગમે? એક દડબા જેવો જડો દેડકો મધરાતે મારી પથારીમાં પ્રવેશ કરતો અને મારી ડોક તળે આવી પોતાના ભીના શરી-રનો શીતળ સ્પર્શ મને કરાવતો.

બેત્રણ દિવસ દેડકો લાગલાગટ આવવા લાગ્યો. મેં પથારીનું સ્થાન બદલ્યું. ભાઈસાહેબ ત્યાં પણ આવ્યા, એટલે મેં વિચાર કર્યો કે આને હવે હદપાર કરવો જોઈએ. એક રૂમાલમાં તેને પકડી દીવાલ બહાર વિદાય કર્યો.

એક દિવસ રાત્રે (અમે ચોરડીમાં પુરાતા તે દિવસોમાં) લગભગ દસ-અગિયાર વાગે ખિસ-કોલીની એક કારમી ચીસ સંભળાઈ. થોડી જ વારમાં કોઈ ખાતું હોય એવો કુરરર કુરરર અવાજ મારે કાને પડ્યો ને આખરે બિલાડીનો આનંદોદ્ગાર સંભળાયો. મેં જાણ્યું કે એક ખિસ-કોલી બિલાડીના પેટમાં કાયમની જઈને સૂતી. પણ એટલું જાણ્યા પછી મને ભંધ આવે જ શાની? બિચારી ખિસકોલીને શું થયું હશે? પણ ભૂખી બિલાડીને કેટલો આનંદ થયો હશે?

સવારે દાકતર મનસુરીના કે બીજા કોઈના ઘરનાં બૈરાંછોકરાં જેલ જેવા આવ્યાં હતાં. જેલમાં ફૂલ જેવાં નાનાં બાળકોનું દર્શન કેટલું આનંદ આપનારું થાય છે? તે જ દિવસે હેકનું કૂતરું પણ જેલમાં આવેલું. આખા વરસમાં અમે જો જ

આનંદોદ્ગાર=ખુશાલીનો અવાજ

કૂતરાં બેયાં.

: ૪ :

એક દિવસ સવારે ખૂબે ફાટતા પહેલાં જ પથારીમાં કંઈકાણું કાળું હલે છે એમ મને દેખાયું. આંખોમાં ભિંબનો અમલ હતો જ તેથી મેં ધાયું કે અમરથો વહેમ છે. જરાક અજવાળું થયું અને બેયું તો એક મોઠો કાનખજૂરો પથારીની બાજુ પર થઈને હીવાલ તરફ દોડે છે. અડધા કલાક પછી તાળું ખખડયું અને બારણું ઊઘડયું એટલે મેં સાવરણી આણી કાનખજૂરાને ચારડી બહાર ફેંકી દીધો.

જેલમાં આંગણું સાફ રાખવામાં આવે છે, હીવાલો વરસોવરસ ઘોળવામાં આવે છે, જમીન દર પંદર દિવસે લીંપવામાં આવે છે; પણ ઉપરનાં નળિયામાં જમાનાને કચરો અને કેદીએ છુપાવી રાખેલી વસ્તુઓ પડેલી હોય છે. એટલે ત્યાંથી જ એવા કાનખજૂરા આવી પડે છે. ભાઈ શ્વેબ કુરેશીને એક વાર રોટલામાંથી કાનખજૂરો જડ્યો હતો એમ મેં સાંભળ્યું છે.

હવે કાગડાઓના માળા બાંધવાના દિવસ

અમલ=સત્તા; ઘેન

આવ્યા. કાગડાઓ દૂરદૂરથી ડાંખળીઓ લઇ આવતા અને ઝાડ પર ગોઠવતા. ડાંખળી જરા મોટી હોય અથવા બેઈ એ તેવી ન હોય ત્યારે કાગડાઓ લાવીને મારી કૂંડીમાં નાખતા, પંદરેક મિનિટમાં બરાબર પલળે એટલે લઈ જતા. એક દિવસ એક કાગડાને લોઢાના તારનો જડો કકડો જડ્યો. ધાસની ગાંસડી બાંધવા માટે આવા તારનો ઉપયોગ થાય છે. આ તાર વતી વીસમી સદીના આ મયાસુરે એક લોઢાનો મહેલ બાંધવાની ખૂબ મથામણ કરી, પણ તાર તો અક્કડ જ રહ્યો. આખરે એને સૂઝયું કે ચાલો આપણે એને પાણીમાં નાખીને પલાળીએ. બરાબર એ વાગ્યાથી ચાર વાગ્યા સુધી એણે પ્રયત્ન કર્યો. પહેલાં એક છેડો પાણીમાં ઘોળ્યો પછી વચલો ભાગ. એ કલાકની મહેનત પછી કાગડાભાઈ એટલું પદાર્થ વિજ્ઞાન શીખ્યા કે લાકડાના ગુણ અને લોઢાના ગુણ સરખા નથી હોતા. પણ આખરે એણે પોતાના માળામાં એ તારનો ઉપયોગ તો કર્યો જ.

એક દિવસ અલ્લાહદ દોડતો દોડતો આવી ને કહે : “કાકાજી, કાકાજી! જરા ધધર આઈ એ તો સડાં. હમને એક કૌઆ પકડા હૈ.” જઈને

બેઉં તો સાચે જ ચતુર કાગડો પણ ઠગાયો હતો. કાગડો ચોરડીમાં પકડાયો હતો. એને પગે એક લાંબી દોરી બાંધેલી હતી. (કેદી પાસે દોરી ક્યાંથી આવી? જવાબ : ખાનગી વ્યવસ્થા.) કાગડાએ દુનિયાના તમામ કાકાઓને વહારે ધાવા ખૂમ પાડી પણ હું એકસો જ ત્યાં હાજર હતો. મેં ઘણી આજીજી કરી અને કાગડાભાઈ છૂટી ગયા. મારી ખાતરી છે કે એ કાગડો ફરી વાર જેલનું મેં પણ નહિ બેસું હોય. પગ બંધાયો એનું કાંઈ નહિ, મરી ભત એનું કાંઈ નહિ, પણ કાગડો ઠગાયો એ શરમ એની આખી નાતને અસહ્ય થઈ હશે.

કાગડાઓની પેઠે ખિસકોલીઓનું પણ સામ્રાજ્ય હતું. આખા દિવસ આંગણમાં ને ઝાડ પર દોડમદોડ કરે; સાંજરે છાપરા પર ફરે; બપોરે જમવા વેળાએ આસપાસ આવી “મને નહિ?” એમ પૂછે. પાછલા પગ પર બેસી બે હાથમાં આપણે ફેંકેલો કકડો પકડી અણીદાર દાંત વતી કૈતરીને ખાય ને ફૂંડીનું પાણી પીએ. સાંજ પડ્યે ઘણી ખરી ખિસકોલીઓ છાપરાના ચારે છેડા પર આવી ખૂબ ચીં ચીં ચીં કરી મૂકતી; આનંદથી કે દુઃખથી એ તો આપણે કેમ જાણીએ? પણ મારા

કાનને તો એ કરુણ રુદ્ધ બેસું જ લાગતું. રોજ સાંજે પાંચ વાગ્યે આ કામ નિયમિત ચાલતું. એક દિવસ ખૂબ વરસાદ પડ્યો; રડવું પાર વગરનું ચાલ્યું. પણ બીજે દિવસથી તે બંધ થયું.

અમે અમારા સૂવાના કામળા રોજ તડકામાં મૂકતા. ત્યાં આ ખિસકોલીઓ આવીને દાંત વતી ઊન બેંચીબેંચીને બહાર કાઢતી. આગલા પગ અને મોઢાની મદદથી ઊનને ગોળ ગોળ ફેરવી એના તે ડૂચો બનાવતી અને નળિયામાં લઈ જઈ માળો બનાવવામાં વાપરતી. ઘણા કામળામાં આવી રીતે તેમણે કાણાં પાડ્યાં, અને ઠેકઠેકાણે માળાઓ તૈયાર થયા. મારી ચોરડીના બારણા ઉપર જ આવો એક માળો દેખાતો હતો. થોડા જ દિવસ પછી ત્યાં ત્રણ બચ્ચાં દેખાવા લાગ્યાં. તેમની મા અમારી પાસેથી રોટલાના કકડા લઈ જતી અને બચ્ચાંને ખવડાવતી. બેશક, બચ્ચાં ધાવણ પૂરું થયા પછી જ અનાજ ખાવા લાગ્યા. એક દિવસ એક બચ્ચું ઉપરથી નીચે પડી ગયું. સામેના લીમડા પર બેઠેલા કાગડાના મોંમાં પાણી છૂટ્યું. પણ બચ્ચું મારી ચોરડીમાં જ પેસી ગયું. મેં અંદર જઈને સહેજ મહેનતથી બચ્ચાને પકડી લીધું

કે ચાંચ માયા વગર રહે જ નહિ. અમારો ડોસો આડુવાળો પીળી ટોપી પહેરતો; તેના પ્રત્યે કાગડીને ખાસ ખીજ હતી. અને તેથી કોઈ પણ પીળી ટોપીવાળો કેદી લીમડા પાસે થઈને નીકળે કે તેને પણ કાગડીની ચાંચનો પ્રસાદ મળ્યા વગર રહેતો નહિ ! મમે ત્યાંથી આવીને માથા પર, ખભા પર અથવા લમણા પર ચાંચ મારી કાગડી નાસી જતી. દિવસે દિવસે આ ત્રાસ એટલો બધો તો વધ્યો કે અંતે નુરમહમદે માથા પર ચાદર વીંટળી લીમડા પર ચડી કાગડાનો માળો નીચે હિતાર્યો. તેમાં પીછાં વગરનાં, ઊંટ જેવાં દેખાતાં કાગડાનાં ત્રણ બચ્ચાં હતાં. મેં વકાસીને તેઓ પડ્યાં હતાં. મોઢાં અંદરથી રૂપાળાં લાલચોળ દેખાતાં હતાં.

આ ક્રૂરતા બાઈ અબ્દુલ્લાથી સહન ન થઈ. તેમણે નૂરમહમદને ધિક્કાર્યો. નૂરમહમદ ભોંઠો પડ્યો ને આખરે પઠાણુની રજા લઈ અમારા આંગણા બહારના ખીજ લીમડા પર તે માળો મૂકી આવ્યો. ત્યાં તે ટકી ન શક્યા એટલે ફરી પહેલાંને ઠેકાણે માળો ગોઠવી દીધો.

કાગડીને હવે પોતાનાં બચ્ચાંના ચારાનો

સવાલ ઊભો થયો હતો, એટલે તેણે પોતાની કાકદઈ વધારે તીવ્ર કરી આહાર શોધવાનું શરૂ કર્યું. એટલામાં ખિસકોલીના બચ્ચાં પણ સહેજ મોટાં થઈ આમતેમ ફરતા થયાં હતાં. કાગડીએ તેમાંનું એક બચ્ચું મારી પોતાના દીકરાને માંસનેા પહેલવહેલો સ્વાદ ચખાડ્યો. તે દિવસથી ખિસકોલીએ ને કાગડા વચ્ચે મહાવેર બન્યું. કાગડા છાપરા પર બેઠા હોય કે લીમડા પર, એકાદ મોટી ખિસકોલી પોતાની પૂંછડી કુલાવીને કાગડા પર ધસી જતી અને કાગડા બચલીત થઈને ઝડપભેર ઊડી બચ તેટલામાં તેને પોતાના નખ અને દાંતનેા કંઈક પ્રતાપ બતાવતી. કાગડો ખિસકોલીથી ખીએ એ તો અહીં જ પહેલવહેલું બેચું.

એક રાત્રે ખૂબ પવન આવ્યો. કાગડાનો માળો ઢળી પડ્યો અને એક બચ્ચું મરી ગયું. નૂરમહમદે માળો અને બચી ગયેલું બચ્ચું લીમડા પર ફરી ગોઠવી દીધાં; પરંતુ એકબે દિવસમાં તેનો પણ અંત આવ્યો. આડુવાળાએ બચ્ચું દીવાલ બહાર ફેંકી દીધું. ત્યાં કાગડાઓની ન્યાત ભેગી થઈને કાણુ કાઢી. કેટલાક ઘરડા કાગડાઓએ રાજિયા ગાયા. મા કાગડી તો અવાચક થઈને

૩૨ : અવલોકન ત્રીજામાળા

ઘેસી જ રહી હતી. આખરે જ્યારે મોટો વરસાદ આવ્યો ત્યારે ન્યાત લાચાર થઈ ઊડી ગઈ. પરંતુ ત્રણચાર કાગડાના દુઃખનો આવેગ એટલો હતો કે વરસાદમાં ઊડી જવાનું પણ તેમને ન સૂઝ્યું!

[પછીની હકીકત માટે ખીજે ભાગ વાંચો]

રાજીથો=મરશિથો; મરેલાને ઉદ્દેશીને ગાવાનું ગીત.
આવેગ=ભુરસો; ઊભરો